

A pálma, a ciprus és az egyperces

Az alakzatok világa 1—10. Sorozatszerkesztő: SZATHMÁRI ISTVÁN.
Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001—2002.

Akinek halálhírét költik, sokáig él — tartja a mondás. A stilsztikának is halálhírét károgták némelyek az 1960-as években „nálunk és más nemzeteknél”, minekutána korábban nem látott mértékben növekedésnek indult, mint a pálma, és külön-külön irányokban eltérébélyesedett, mint a cédrus (Ps. 91, 18). Tanulmányok és tanulmánygyűjtemények, monográfiák és tudományközi összevetések, elméleti és gyakorlati kötetek jelentek meg az azóta eltelt időben. Mialatt egyes nyelvészeti ágak kifulladásra tehermentesültek és érdeklődésben, a stilsztika kitágult vizsgálati módszereiben, vizsgált anyagában és vizsgálódó irányzataiban. A XX. század második felében a BALÁZS JÁNOS által elvetett mag mélyre eresztette gyökereit is, visszanyúlva és megalapozva a stilsztikát görög-római és a középkori előzményeivel. Ennek a lendületes és már gazdagon is gyümölcsöző virágzásnak XXI. század eleji zamatos és újszerű termése a SZATHMÁRI ISTVÁN szerkesztette sorozat, „Az alakzatok világa” (1—10.) a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában.

Örkény István megkísérelte átmenteni a novella műfaját egyperceseivel az egymást gyorsan váltó médiaműfajokhoz, rövidhírekhez szokott társadalomba. Ma az Interneten is terjedő — történelmi egyházi — prédikáció is féloldalas, azaz elmondva mintegy 2-3 perces. A XXI. századi felgyorsult változásokhoz a tudományos élet is úgy tud alkalmazkodni, ha nem évtizedekig tartó, tiszteletre méltó fáradozással állít össze vasos köteteket, hiszen mire elkészülnek, többnyire elavulnak, hanem átáll a viszonylag gyorsan elkészíthető és rövidebb terjedelmű „kutatási beszámoló” műfajára. Ilyenek „Az alakzatok világa” 2-5 íves kötetei, amelynek szerzői az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai magyar nyelvi tanszéke mellett 1970 óta működő Stíluskutató csoport tagjai (Részletesen lásd az 1. kötet előszavában: SZATHMÁRI ISTVÁN, Alakzat kutatásunkról: 5—12).

Az első kis kötet a hagyományosan gondolatalakzatoknak nevezett jelenségeket ismerteti, elsősorban Lausberg ókori retorika-tárgyalása és a liege-i retorika szerint (GÁSPÁRI LÁSZLÓ, A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése. 2001. 33). Az ókori retorika alakzatrendszer, de még inkább a liege-i retorika rendszeralkotási kísérlete meglehetősen vitatható. Még inkább kérdéses az ókori retorika és a liege-i retorika összevetése, hiszen több esetben a terminus technicus alakja azonos mindkettőben, de a jelentése más (már magának a *retorika* szónak az esetében is). A kötetben az egyes alakzatok ismertetése mégis világos, mert a terminus technikust mindig meghatározás és példa követi. Emiatt nagyon jól használható a felsőoktatásban, mert a hallgató gyorsan és aránylag könnyen eligazodik a legfontosabb alakzatokat illetően. A latin nyelv és a magyar nyelv tipológiai különbségei miatt nem mindig könnyű példát találni a klasszikus alakzatokra — mint amilyen a mondatban a szórendi kötöttség különbsége — a klasszikus retorika alakzatait mégoly szerfölött kiaknázó magyar szépirodalomban sem. Nem véletlen, hogy ha mégis sikerült a szerzőnek egyértelmű idézettel bemutatnia és megvilágítania a hiperbatont, akkor az a görög és latin irodalomban legjáratosabb magyar írótól való: „S ez volt *Miska* sorsa, amint — kabátot váltva, *jól nevelt férj* — készült Hintássékhoz, a késő feleségért”. (Babits Mihály: Halálfiái. Id. tanulmány 17).

A 2. kötet (tanulmánygyűjtemény) és a 3. kötet a retorikai kérdéssel foglalkozik (A retorikai kérdés a nyelvhasználatban. 2001. 88 lap. — SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, A retorikai kérdés rövid tudománytörténete. 2001. 117 lap). Az első tanulmány a XX. század második felének (1960—1997) néhány magyar és német nyelvű szerzőjére támaszkodva vázolja föl a retorikai kérdés egy lehetséges — valójában funkcionális — tipológiáját (KOCZSÁNY PIROSKA, A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája. 7—19). A szerző tipológiája önmagában világos és következetes. A zavaró mégis az, hogy a retorikai kérdést — kiinduló meghatározásában — leszűkíti az *i n t e r r o g a t i o* ra, aminek következtében kénytelen a hermeneutikából átvenni és követni a retorikában nem elfogadható „valódi” és „ál” retorikai kérdés kategóriáit, illetve különbségtételét. Így az álkérdés alfaja lesz a „tűnődő kérdés vagy probléma”, amely az ókori retorikában a retorikai kérdés alfaja volt, némileg más, pontosabban két megközelítésben (*dubitatio*, *communicatio*). A „pedagógiai jellegű” rávezető kérdés is a retorikai kérdés egyik fajtájának az *interrogation*nak egyik funkciója volt (vö. Quintilianus 5, 7, 15—20).

A retorikai kérdés szupraszegmentális elemeivel foglalkozik a második tanulmány, amely valójában a XX. század második felének részleges magyar tudománytörténeti összefoglalója (V. RAISZ RÓZSA, A retorikai kérdés intonációs problémáihoz: 21—7. N.B. A tartalomjegyzékben „retorikai kérdés” szerepel, a tanulmány címében és a tanulmányban „retorikus kérdés”. Az előbbi alak tűnik helyesnek, az utóbbi zavaró). A legfontosabb benne FÓNAGY és MAGDICS azon megállapítása (24), hogy a mondathoz kötődő dallam „konvencionális, de nem önkényes”, hanem „archaikus”, és mint ilyen lehet „szimptomatikus”, azaz valójában ikonikus jelfajta. A tanulmány rejtetten és közvetve rávilágít arra, hogy hiányzik a stíluskutató csoportból fonetikus-fonológus. A retorikai kérdés — és egyáltalán az alakzatok — a XX. század óta, amióta a nyelvészeti kutatások a szinkrón nyelvre és az élőbeszédre összpontosultak, már nem kutathatók a szupraszegmentális tényezők figyelembevétele nélkül. Nem is szólva arról, hogy már az ókorban is voltak retorikák, amelyek ezeket tartották a legfontosabbnak (vö. Her. 3, 11, 19 utalásával). Magyarországon is eleinte a retorikák foglalkoztak a szupraszegmentális elemekkel (VÉRTES O. ANDRÁS, A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 10, 85—6). Ma viszont a fonetikusok-fonológusok, de ők csak elvétve figyelnek a retorikai kérdés szupraszegmentális vonatkozásaira. Kevés az a tanulmány is, amely a kérdést magát a körülményekbe helyezve tárgyalja (SZENDE TAMÁS, A kérdés és a kérdezés: Nyr. 98. 1974: 333—41. Társ szerző: EVA GARDING). Ennek a kutatásnak tehát még feltétlenül helyet kell kapnia a kutatócsoportban, illetve ezen témájú kötetnek a sorozatban.

A harmadik tanulmány inkább irodalmi stilisztikai elemzés, semmint nyelvi, és annyiban kakukszfőka a kötetben, hogy nem általánosságban foglalkozik a retorikai kérdéssel, hanem egyetlen magyar költő egyetlen versciklusában vizsgálja a kérdő mondatok szerepét (PORKOLÁB JUDIT —

BODA ISTVÁN KÁROLY, Kérdő mondatok Füst Milán *Ősszes verseinek Újak* ciklusában. 29—53). Nem kakukkfióka viszont azért, mert kézenfekvő példákat vonultat föl a költői, valójában retorikai kérdések igen sok válfajának a megvilágítására. Ezzel közvetve utal arra is, mennyire otthonosan mozogtak a magyar költők a klasszikus retorikában. Mennyire magától értetődően és könnyedén alkalmazták a klasszikus retorika valamennyi alakzatát. A Füst Milánnál felfedezett „elgondolkoztató kérdés” (31, — *Mivel mulassak itt? / Mi az, mi felvidít?*) már-már kiveszett a mai magyar kultúrából. Helyette elburjánzott a kötetben nem tárgyalt (eldöntendő) médiakérdés, amelyre akár igennel, akár nemmel válaszol a kérdezt, felelete mindenképpen elmarasztalja önmagát („Ugye a jövőben gondja lesz arra, hogy ne legyenek ehhez hasonló visszaélések?”).

A következő tanulmány — A C. Herenniusnak ajánlott retorika szerzőjét követve — aszerint ír, amiről ír, vagyis a címe is retorikai alakzat (ACZÉL PETRA, Retorikai kérdés a szónoklatban — szónoki kérdés a retorikában: 55—63), és összefoglaló, utolsó mondatai retorikai kérdések: „...mivel is van dolgunk? Alakzat, érvsor, szándék vagy implikáció lenne az interrogáció? Vagy csak a válasz hiánya?”. A tanulmányból nyilvánvaló, hogy a retorikai kérdés többféle, retorikai szerepe pedig sokrétű. Mindazon túl, amit a tanulmánykötet más szerzői felsoroltak, a retorikai kérdés szerepe itt elsősorban az, ami, vagyis a meggyőzést szolgálja, azaz motiváló, figyelemfölkeltő, szövegrendező, tagoló, témamegjelölő, érvelő, cáfoló és így tovább, illetve adott esetben egyszerre több funkciója is lehet a felsoroltak (és fel nem soroltak) közül. A felhasznált példák, beszédek igazi európai ságot sugároznak időben és térben. Iszokratésztől Eötvös Józsefíg terjednek.

Az utolsó tanulmány a több ezer éve kidolgozott és tudatosan felhasznált alakzatnak a szerepét újkori, ma leggyakoribb műfajában, az újságírásban vizsgálja, konkrétan is belevonva egy szintén meglehetősen új tudományág, a pragmatika eredményeit (DOMONKOSI ÁGNES, A kérdés alakzatai a publicisztikában: 65—88). Anélkül hogy valamiféle összehasonlítást tennénk, azt kell mondanunk, hogy ez a legátfogóbb, legmozgékonyabb tanulmány a célkitűzését illetően, és ez a leggazdagabb a funkciók felsorolásában. A retorikai kérdésnek a hitelességtől kezdve a modalitásig a legkülönbözőbb szerepeit tárgyalja, mégis látni a fától az erdőt. Azt sem merném kijelenteni, hogy „aki erről többet mond, az hazudik”, de mindenesetre — akárcsak a többi tanulmány — ez is gyors és biztos eligazítással szolgálhat felsőoktatási tananyagként leendő újságíróknak, pedagógusoknak, magyartanároknak.

Vizonylag nagyobb lélegzetű munka — a téma természetéből adódóan — a retorikai kérdés tudománytörténeti megközelítése, és ezért kapott helyet külön (a 3.) kötetben. A kötetnek — már fentebb idézett — címe (A retorikai kérdés rövid tudománytörténete) valamelyest félrevezető, hiszen több van benne, mint tudománytörténet. Egyrészt rendszerezi a retorikai kérdés különféle sajátosságait (szemantikai, szintaktikai, logikai, pragmatikai stb.), másrészt meglehetősen sokféle tudományág és tudományos irányzat és módszer szemszögéből vizsgálja a retorikai kérdést (retorika, stilsztika, nyelvészet, irodalomelmélet, pragmatika, hermeneutika stb., illetve beszédaktus-elmélet, inferenciaelmélet, illemtan stb.). Nem könnyű feladat mindebben — ebben a kétezer ötszáz éves dzsungelben — eligazodni a kutatóknak. Nagyon világos és szigorúan követendő stratégia szükséges hozzá. A szerző stratégiáját — mintegy a témához illően — kérdésekkel jelöli ki: mi az egyes tudományágak elméleti kerete, hol helyezik el benne a kérdést, mi a terminus technicus egyikben vagy másikban, hogy van meghatározva a fogalom, milyen típusai vannak, mi a célja, mi a szerepe, mi a vizsgálati módja, mikkel rokon és miktől van elkülönítve (8). Ezek a kérdések maguk is a klasszikus beszédkészítés elemei. Az eligazodást összevető táblázatok is segítik (16, 20, 32—33, 40, 90). Segítő eligazítás, amikor a szerző rámutat egy-egy szempont korlátozottan érvényes mivoltára („Ezért tekinthető a szónoki kérdés filozófiai szempontból álkérdésnek”: 55) vagy összefoglalóan a szakszóhasználati bizonytalanságra, illetve a fogalmi tisztázatlanságra (72). Az olvasónak és a tovább érdeklődőnek nagyon hasznos, hogy az idegen nyelvű idézetek (latin, angol, francia, német) a szövegben magyarul, a lábjegyzetekben eredeti nyelven jelennek meg. Kár viszont, hogy az idézett példáknál hiányzik ez (66 stb.). Az sem haszontalan, amikor a szerző rávilágít a kérdésfajta nyelvi különbözőségére, de a funkció univerzális érvényére (68, 73 stb.). Szerencsés az értelmezési,

leíró nyelvtani és retorikai megközelítés összekapcsolása az utolsó fejezetben (71—110). Összefoglaló, egész képet kapunk a retorikai kérdés természetéről — mibenlétéről, szerepéről, hatásáról.

Természetesen stílusjellemző, hogy az író milyen alakzatot kedvel. Márai Naplóiban „az ismétlés princípiuma jut elsőbbséghez” (4. kötet 8, 10 — CZETTER IBOLYA, Az ismétlés gondolatalkazatainak értelmezése Márainak a „Napló 1943—1944 és a Napló 1984—1989” című műveiben. 2001. 27 lap). Az ismétlés nyelvi környezetét azonban különféle más alakzatok, az alakzatok formális és szemantikai változatai (párhuzam, ellentét, chiazmus, paradoxon stb.) alkotják. Ezek együttesen szövegszervező erők is, és az író gondolkodásmódjának megjelenései is. A szerző érnye, hogy rámutat minderre.

Az ismétlés és az ellentét talán az egyik leggyakoribb kapcsolódása két alakzatnak, amely együtt-előfordulásnak is különféle, az íróra jellemző változatai lehetnek, mint a szereplők ellentéte, a valóság és álom ellentéte, a témából vagy műfajból fakadó ellentét stb. (HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, Az ismétlés és az ellentét alakzatai Sinka István *Kadosca, merre vagy?* című kisregényében. 2001. 24 lap 5. köt.). Bármilyen ismétlés alapvetően ritmus. Ez nem újdonság, de fontos rámutatni (9).

„A hasonlóság és az ismétlés minden kultúra alapja”, de a költészet egyik legfőbb jellemzője is (6. köt. 7. — KABÁN ANNAMÁRIA, A sorismétlés mint versszövegszervező alakzat. 2002. 29 lap). A sorismétlés egyik fajtájának, a refrénnek az ismerete hozzátartozik a magyar általános műveltséghez. Am egyáltalán nincs a köztudatban, hogy a sorismétlésnek meglehetősen sok más változata, „ritmusa” is van, amelyek szövegszervezők mind mikro-, mind makrokontextusban, és ezzel műfajteremtők és formaujítók is lehetnek.

A szövegszervező alakzatoknak nemcsak az adott műfajtól függő nyelvtani, szemantikai, pragmatikai stb. vonatkoztatottságuk van, hanem az adott műfajtól függően más a céljuk, más a szövegszervezést elsődlegesen irányító szerepük. A szónoki szövegeket „az argumentatív (érvelő) közlés-mód dominanciája jellemzi ..., azaz olyan világot reprezentálnak, amely érvek köré szerveződik”, míg a narratív szövegek cselekmények és események köré szerveződő világot konstruálnak. Hozzátehetnénk, hogy a szónoki beszéd szerveződése cselekvés végrehajtására, esemény létrehozására, a külső és belső világ átszervezésére is irányul (7. köt. 7—8 — TÁTRAI SZILÁRD, A történet hangsúlyozott elbeszéltsége mint a történetmondás pragmatikus alakzata. 2002.). A narráció interdiszciplináris megközelítésében a szerző a nyelvészeknek általánosan eligazító és követendő alapelvet szögez le. Amikor ugyanis irodalomtudományi eredményekre támaszkodik, a legelső teendője a fogalmi zavar kiküszöbölése, árnyalt különbségtételek bevezetése és fogalmak gondos meghatározása, mint például mi a tranzaktív „én”, mi az interaktív „én” stb. (9—10), és ezzel, majd pedig „a különböző narrációs megoldások nyelvi jellemzőinek felvázolásával” (18) és a nyelvi jelzések felsorolásával, kiemelésével és rendszerezésével (I-II. melléklet, 19—22) egzaktan fel tudja tárni és láttatni, hogy Ottlik Géza „Iskola a határon” regényében „az elbeszélés kalandja egyre inkább alárendelődik a kalandok elbeszélésének” (12), illetve hogyan alakul a történetmondás maga is „történelemmé, sőt történeté” (14).

A 8. kötet kapcsolódik a hetedikhez, amennyiben szintén egy regény alakzatait vizsgálja, és amennyiben — mint minden klasszikus tudományos (nyelvészeti) munka — ez is fogalomtisztázással és megkülönböztetéssel kezdődik. A jelen esetben, hogy mi az alakzattársulás (alkalmi együtt-előfordulás), és mi a komplex alakzat mint az előbbinek általánosító, elméleti terminusa (ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA, Alakzattársulások egy szépprózai műalkotásban (Szomoró Dezső: A párizsi regény). 2002. 31 lap). A szerző következtetése, hogy Szomoró stílusára jellemző: az alakzattársításokban a felhasznált alakzatok gazdagsága és a társulások változatossága elsősorban a pontosítást, másodsorban a kiemelést szolgálja (29—30).

Kicsi mintatankönyvnek tekinthető a 9. kötet (SZATHMÁRI ISTVÁN, Alakzatok Márai Sándor *Halotti beszéd* című versében. 2002. 27 lap). Mintegy rávezeti az olvasót, egyetemi-főiskolai hallgatót — ha valaha is stilisztikával óhajt foglalkozni — hogy egy mű nyelvi-stilisztikai elemzésénél honnan kell kiindulni (a mű irodalmi-történeti-társadalmi elhelyezése, a mű létrejötte), milyen utat

kell bejárni (lineárisan és/vagy azonos/hasonló jelenségeket csoportosítva), milyen főbb csomópontokra kell figyelemmel lenni (ez esetben intertextualitás, ellentét, paralelizmus stb.), milyen alapfogalmakat kell előkészíteni az elemzéshez, ezek között milyen főbb kategóriák vannak, és meddig kell elmenni az alkategóriák rendszerében, milyen tudománytörténeti előzményei vannak egy-egy terminus technicusnak, milyen filológiai kérdések merülhetnek föl stb.

A jelenleg legutolsó kötet (CZETTER IBOLYA, *Az elhagyás alakzatípusai és értelmezésük a Márai-naplók alapján*. 2002. 10. köt. 31 lap) a hiány „megjelenésformáival” foglalkozik (10—1), és — sajnos — témájának megfelelően némi hiánnyal. Nagyon világosan, sőt mintaszerűen és csaknem kimerítően részletes rendszert fölállítva vizsgálja ugyan a hiány fajtáit, de hiányzik a grammatikai megalapozás. A hiány ugyanis — nyelvenként különbözően — lehet preszkriptív, azaz kötelező jellegű a nyelvben bizonyos grammatikai, szemantikai és pragmatikai tényezők együttes fennforgása esetén, és akkor semmiféle művészi, retorikai szerepe sincsen. Ilyenkor lehetséges, hogy a hiány kitöltése, megszüntetése el nem fogadható mondatot eredményez. E nélkül a grammatikai megalapozás nélkül a stilisztikai elemzés lebeg.

A tíz kötet jelentős állomás a magyar stilisztikai kutatásokban. Ahogyan „A magyar stilisztika vázlata” tükrözte a stilisztika fél évszázaddal ezelőtti állását, rögzítette eredményeit, és ezért átírhatatlan és klasszikus tudományos munkává vált, hasonlóképpen tükrözik ezek a kötetek az ezredforduló magyar stilisztikai kutatásainak helyzetét, de még a kulturális divatot is (három kötet foglalkozik Márai-művekkel). A magyar stilisztikában nem lehet ma már mozdulni sem a klasszikus ókori retorika és stilisztika újratanulmányozása nélkül, interdiszciplinaritás nélkül, főképpen a XX. századi nyelvészeti, szemantikai, szemiotikai, hermeneutikai és különféle kommunikáció-elméleti ismeretek nélkül. Lehetséges, hogy nem kell várni évtizedeket, hanem csak néhány évet, és ezeknek a műhelymunkáknak nyomán új stilisztikai monográfiákat, áttekintő, átfogó „bevezetéseket” kell írni.

BENCZE LÓRÁNT